

Problem teologii solarnej. Helios-Sol w literaturze, religii i filozofii antycznej

Streszczenie

Teologia solarna jest konceptem wprowadzonym do badań nad antyczną religijnością przez Franza Cumonta. Zgodnie z rekonstrukcją dokonaną przez badacza był to spójny system poglądów wyjaśniający kosmiczną supremację słonecznej gwiazdy, który rozwijał się w środowisku semickich uczonych-kapłanów (Chaldejczyków) i łączył elementy wschodniej religijności i nauki. W epoce hellenistycznej charakteryzującej się wzmożeniem wymiany idei kulturowych między światem greckich a społecznościami wschodnimi, skupiona na Słońcu refleksja teologiczna miała zainteresować greckich myślicieli (stoików), którzy uwzględniali jej założenia w swoich rozważaniach kosmologicznych. Zgodnie z przekonaniem Cumonta naukowa strona teologii solarnej podkreślała istotność Słońca w systemie planetarnym oraz jego wpływ na procesy fizyczne zachodzące na ziemi. Z kolei jej strona religijna zakładała, że Słońce, zarządzając kosmicznym porządkiem, objawia boski umysł w działaniu oraz że bierze udział w tworzeniu substancji ludzkiej duszy, którą po śmierci ciała przyciąga do siebie (solarna eschatologia).

Franz Cumont, rekonstruując założenia „orientalnej” teologii solarnej, był jednocześnie przekonany, że przedstawia doktrynę, którą świat rzymski przyjął w III wieku n.e. wraz z wprowadzeniem do Rzymu syryjskiego kultu Słońca Niezwycięzonego. Atrakcyjność teologii nowego bóstwa miała tchnąć nowe życie w podupadający i skostniały tradycyjny politeizm i doprowadzić do nastania ery synkretyzmu religijnego jednoczącego wielu tradycyjnych bogów pod postacią Słońca – najwyższej boskiej siły w kosmicznym porządku.

Celem niniejszej pracy jest próba odpowiedzi na pytanie, czy i do jakiego stopnia „teologia solarna” może być postrzegana jako zjawisko historyczno-religijne w kontekście kultury antycznej. Hipotezy Franza Cumonta dotyczące „orientalnej” teologii solarnej nie są, oczywiście, przyjmowane obecnie bezkrytycznie i wiele jego interpretacji nie znajduje już zwolenników. Niemniej w literaturze przedmiotu ciągle żywe jest przekonanie o dalekosiężnej solaryzacji kultury religijnej cesarstwa rzymskiego, która podbudowana była naukową, filozoficzną i religijną refleksją nad kosmologicznym znaczeniem Słońca. W tym kontekście

zainteresowanie badaczy skupia się głównie na „nowości” idei przedstawionych w późnoantycznych tekstach filozofów neoplatońskich (Julian Apostata, Proklos) oraz znanych passusach poświęconych Słońcu w *Saturnaliach* Makrobiusza. Tymczasem konstruowanie natury słońca i jego miejsca w porządku kosmicznym ma bardzo długą tradycję w literaturze antycznej. Koncepcje dotyczące tego ciała niebieskiego zmieniały się wraz z mitycznymi, filozoficznymi i naukowymi wyobrażeniami. Celem niniejszej pracy stało się zatem także ukazanie ciągłości funkcjonowania wątków solarnych w obiegu kultury literackiej Grecji i Rzymu – poczynając od obrazów znanych z mitologii oraz z wczesnej (presokraty) i klasycznej (Platon, Arystoteles) filozofii antycznej, a także z inspirowanej filozoficznie literatury orfickiej. W dysertacji wykazuję, że późnoantyczna refleksja solarna jest silnie zakorzeniona we wcześniejszych – także „racjonalizujących” – koncepcjach, stąd też w pismach późniejszych można doszukiwać się ich kreatywnych opracowań. Dodatkowo, dokonany w pracy dobór źródeł pozwala na ugruntowanie w materiale empirycznym stawianej tu hipotezy, która głosi, że teologia solarna nie była ani zjawiskiem tak unikatowym i rewolucyjnym w świecie religijności antycznej, jak chcieliby niektórzy badacze, ani też nie była wyłącznie produktem synkretycznych tendencji w późnoantycznym politeizmie i filozofii neoplatońskiej.

W rozdziale pierwszym przedstawione zostały opinie badaczy o teologii solarnej (*status quaestionis*). Szczegółowej analizie i dyskusji poddano opisany powyżej i bardzo wpływowy paradygmat Franza Cumonta. Następnie opisane zostały bardziej współczesne stanowiska badawcze wobec tego zagadnienia. Jednocześnie, choć nie jest to główny temat pracy, w tej części zostały również omówione hipotezy co do rzymskiego kultu solarnego, który w wielu pracach łączony jest z teologiczną refleksją o Słońcu w literaturze antycznej.

Dwa kolejne rozdziały omawiają problematykę obecności wątków solarnych w religii i filozofii antycznej. Rozdział 2 rozpoczynają uwagi metodologiczne na temat badania religijności starożytnych Greków, po nich następuje opis wyłaniającego się z dzieł literackich obrazu mitologii i kultu solarnego. Szczegółowo omawiana jest tu kwestia solarnych prerogatyw władców w epoce hellenistycznej – na przykładzie dwóch przypadków: Demetriosa Poliorketesza i Aleksarchosa. Po omówieniu roli Heliosa w greckiej tradycji religijnej oraz mitycznej kosmologii w rozdziale 3 dokonany zostaje przegląd idei solarnych odnajdywanych we wczesnej i klasycznej filozofii greckiej. Ważnym jego elementem, ze względu na cel pracy, jest omówienie obecności słońca w filozofii presokratejskiej oraz pitagoreizmie. Następnie przedstawione zostają wątki solarne w myśli Platona (przede wszystkim w *Państwie* i *Prawach*) oraz Arystoteleskie konceptualizacje słońca. Dopełnieniem

obrazu wczesnych poglądów na temat natury słońca jest przedstawienie tematów solarnych w starej szkole stoickiej oraz pismach Plutarcha.

Rozdział 4 omawia szczegółowo obecność motywów solarnych w literaturze orfickiej. Sakcja ta rozpoczyna się od omówienia znaczenia Słońca w kosmologii prezentowanej przez anonimowego autora *Papirusu z Derveni*. Solarna spekulacja derweńskiego twórcy wywołana jest przez poszczególne motywy mityczne orfickiego poematu teogonicznego, który jest przedmiotem alegorycznej interpretacji na papirusie. Pojawia się zatem pytanie o istnienie solarnego wymiaru orfickiej teologii. W celu omówienia tego problemu analizie zostały poddane inne źródła orfickie.

Ostatni, 5 rozdział dotyczy neoplatońskich spekulacji solarnych. Uwaga skupia się w nim głównie na koncepcji kojarzenia Słońca ze światem metafizycznym, co wiąże się ściśle z rozważaniami przedstawionymi w rozdziale 3 i 4. Z pism niektórych filozofów neoplatońskich wynika, że neoplatonicy kładli duży nacisk na praktykę intelektualnego kultu słonecznego, dla którego inspiracją były przede wszystkim dialogi platońskie oraz mistycznie zorientowana religijność obecna w *Wyroczniach chaldejskich*. Dysertację kończy krótkie podsumowanie omówionych w niej wątków.